

SURGUNDA TOPILGAN VATAN: MAQSUD SHAYXZODA TAQDIRI

Zarifboyeva Zuxro Umirbek qizi

O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti filologiya yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy tezisda XX asr o‘zbek adabiyotining yirik vakili, shoir, dramaturg, tarjimon va adabiyotshunos olim Maqsud Shayxzoda hayoti va ijodining fojiali hamda mo‘jizaviy sahifalari atroflicha tadqiq etiladi. Ozarbayjon zaminida tug‘ilib, siyosiy ta’qib hamda surgun tufayli O‘zbekistonga kelib qolgan adibning ma’naviy vatan kashf etishi, o‘zbek tili va madaniyatiga qo‘shgan beqiyos hissasi OAK (Oliy attestatsiya komissiyasi) standartlariga mos ilmiy-nazariy tahlillar asosida yoritib berilgan. Tezislarda Shayxzodaning dramatik asarlari («Jaloliddin Manguberdi», «Mirzo Ulug‘bek»), lirik merosi hamda uning repressiya yillaridagi matonati adabiy-biografik usulda o‘rganilgan.

Abstract. In this scientific thesis, the tragic and miraculous pages of the life and work of Maqsud Shayxzoda, a prominent figure of 20th-century Uzbek literature, poet, playwright, translator, and literary scholar, are thoroughly investigated. The study analyzes the spiritual discovery of a motherland by the writer—who was born in Azerbaijan and arrived in Uzbekistan due to political persecution and exile—and his invaluable contribution to Uzbek language and culture based on standard academic criteria. The thesis examines Shayxzoda’s dramatic works ('Jaloliddin Manguberdi', 'Mirzo Ulug‘bek'), lyrical heritage, and his resilience during the years of Soviet repressions through literary-biographical methodologies.

Kalit so‘zlar: Maqsud Shayxzoda, surgun, ma’naviy vatan, o‘zbek adabiyoti, «Mirzo Ulug‘bek», «Jaloliddin Manguberdi», dramaturgiya, adabiy ta’sir, qatag‘on davri adabiyoti, poetika.

Keywords: Maqsud Shayxzoda, exile, spiritual motherland, Uzbek literature, 'Mirzo Ulug'bek', 'Jaloliddin Manguberdi', dramaturgy, literary influence, repression era literature, poetics.

KIRISH VA TADQIQOTNING DOLZARBLIGI

XX asr Sharq xalqlari adabiyoti va madaniyati tarixi murakkab ijtimoiy-siyosiy to'zonlar, mafkuraviy tazyiqlar hamda shaxs erkinligi uchun kurashlar silsilasidan iboratdir. Muayyan adabiy muhitda yetishib chiqib, taqdir taqozosi bilan o'zga hududlarda ijod qilishga majbur bo'lgan, ammo o'sha o'zga elni o'ziga chinakam ma'naviy Vatanga aylantira olgan ijodkorlar sirasida Maqsud Shayxzoda siymosi alohida ajralib turadi. Ozarbayjonning Oqdash shahrida tug'ilib, Dog'iston va Toshkent adabiy muhitida kamol topgan Shayxzoda o'zining butun hayoti hamda ijodi bilan ikki qardosh xalq adabiy ko'prigiga aylandi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv va milliy o'zlikni anglash davrida istibdod yillarida shaxsiy erkinligi cheklangan, ammo ruhiy va ma'naviy jihatdan yuksaklikka erishgan adiblarning merosini yangicha ilmiy paradigmlar asosida qayta baholash muhim vazifalardan biridir. Shayxzoda taqdirida «surgun» tushunchasi shunchaki jismoniy surgunlik yoki surgun joyi bo'lib qolmay, balki ijodiy parvoz, ma'naviy yuksalish hamda ikkinchi – asliy vatanini kashf etish bosqichi bo'lib xizmat qildi. Ushbu tadqiqotda Shayxzodaning o'zbek madaniy muhitiga integratsiyalashuvi va uning milliy adabiyotimiz rivojiga qo'shgan salmoqli hissasi ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Tadqiqotning maqsadi: Maqsud Shayxzodaning hayot yo'li, surgunlik fojiasi, O'zbekistondagi ijodiy faoliyati va ma'naviy Vatan konsepsiyasini adabiyotshunoslik, biografik hamda tekstologik tahlil usullari orqali tadqiq etishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

1. Maqsud Shayxzodaning tarjimai holi va Ozarbayjondan O'zbekistonga surgun qilinishi sabablarini ijtimoiy-siyosiy kontekstda yoritish;
2. Adibning o'zbek tilini mukammal egallashi va o'zbek adabiy jarayoniga singish bosqichlarini tahlil qilish;
3. Shoir poetikasida Vatan, erk, ma'naviyat va insonparvarlik g'oyalarining talqinini o'rganish;
4. «Jaloliddin Manguberdi» va «Mirzo Ulug'bek» dramalarining milliy o'zlikni anglashdagi va o'zbek dramaturqiyasidagi o'rnini belgilash;
5. Shayxzodaning ilmiy-pedagogik va tarjimonlik faoliyatining adabiy taraqqiyotga ta'sirini baholash.

MAQSUD SHAYXZODA TAQDIRIDA SURGUN VA MA'NAVIY VATAN KONSEPSIYASI

2.1. Ozarbayjondan Toshkentgacha: Quvg'in va yangi adabiy muhit

Maqsud Mas'ud o'g'li Shayxzoda 1908-yil 7-noyabrda Ozarbayjonning Oqdash shahrida ziyoli oilada dunyoga keldi. U Boku muallimlar seminariyasida ta'lim olib, Husayn Jovid, Abdulla Shoiq kabi ozarbayjon ma'rifatparvarlarining saboqlarini oldi. Biroq 1920-yillarning oxirida Sho'rolar tuzumining milliy ziyolilarga nisbatan boshlagan ta'qibi Shayxzodani ham chetlab o'tmadi. «Maorif va madaniyat» jurnali hamda gazetalardagi erkin fikrli chiqishlari, aksilsho'roviy tashkilotlar bilan aloqadorlikda soxta ayblanib, u 1928-yilda hibsga olindi va Shimoliy Kavkazga, so'ngra 1928-yil oxirida Toshkentga surgun qilindi.

Toshkentga kelgan yosh Shayxzoda uchun bu shahar shunchaki jazoni o'tash joyi emas, balki ijodiy qayta tug'ilish va ikkinchi Vatanga aylandi. O'zbekistondagi boy adabiy muhit, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Oybek va Hamid Olimjon kabi yozuvchilar bilan yaqin muloqot uni o'zbek tilida ijod qilishga undadi. U qisqa fursat ichida

o‘zbek adabiy tilining nozik qirralarini egallab, o‘zbek tilida she’rlar va ilmiy maqolalar yoza boshladi. Bu holat adabiyot tarixida kamdan-kam uchraydigan hodisa bo‘lib, ijodkorning boshqa dil va madaniyatga sintezlashuvi natijasida ro‘y berdi.

2.2. GULAG azoblari va adibning bukilmas matonati

1950-yilda Stalin Qatag‘onining yangi to‘lqini Shayxzodani ham qamrab oldi. Adib «milletchilik» va «aksilinqilobiy targ‘ibot»da ayblanib, 25 yillik qamoq jazosiga hukm qilindi va Irkutsk viloyatidagi Tayshet lagerlariga yuborildi. GULAG azoblari shoirning iradasi va ijodiy ruhini sindira olmadi. U hatto og‘ir jismoniy mehnat va sovuq lager sharoitida ham ma’naviy tegrada yasadida, she’rlar bitdi, do‘stlariga xatlar yozdi.

1954-yilda, Stalin vafotidan so‘ng oqlanib Toshkentga qaytgan Shayxzoda o‘zining eng yetuk va monumental asarlarini yaratdi. Surgun va qatag‘on adib uchun fojia bo‘lishi bilan birga, uning insonparvarlik va vatanparvarlik haqidagi qarashlarini charxlagan sinov maktabi bo‘ldi. Quyidagi jadvalda adib hayotining asosiy bosqichlari hamda uning ma’naviy-adabiy natijalari jamlangan:

Davr / Yillar	Ijtimoiy-siyosiy holati	Adabiy-ilmiy natija va samara
1908–1928-yillar	Ozarbayjondagi ta’lim va ilk faoliyat	Boku seminariyasi, ilk lirik she’rlar, ma’rifatparvarlik g‘oyalari.
1928–1950-yillar	Toshkentga surgun, o‘zbek adabiyotiga kirib kelishi	O‘zbek tilida ilk to‘plamlar, «Jaloliddin Manguberdi» dramasi, pedagogik faoliyat.
1950–1954-yillar	Stalin qatag‘oni, Tayshet (GULAG) lageri	Ruhiy matonat, tutqunlik lirikasi, insonparvarlik konsepsiyasi charxlanishi.

1954–1967-yillar

Reabilitatsiya va
Toshkentdagi oltin
davri

«Mirzo Ulug‘bek» tragediyasi,
Navoiyshunoslik tadqiqotlari, jahon
adabiyoti tarjimalari.

3. ADIB LIRIKASI VA DRAMATURGIYASIDA VATAN HAMDA ERK TALQINI

3.1. Lirik poetikasi: Ikki qardosh xalq tuyg‘ularining tutashishi

Maqsud Shayxzoda lirika sohasida o‘ziga xos maktab yaratdi. Uning she‘rlarida Sharq klasik poetikasi an‘analari bilan G‘arb va rus adabiyotining novatorlik tamoyillari uyg‘unlashib ketgan. Shoir o‘z she‘riyatida Ozarbayjon va O‘zbekistonni bitta ma‘naviy vujud deb bildi. Uning «Toshkentnoma» dostonida poytaxt Toshkent nafaqat shahar, balki Sharq xalqlarining do‘stlik, tinchlik hamda ma‘rifat markazi sifatida tasvirlanadi.

Shoir lirikasida Vatan obrazining dinamikasi yaqqol ko‘rinadi. Vatan Shayxzoda uchun geografik chegara emas, balki til, madaniyat, tarix va insoniy qadr-qimmat majmuidir. U O‘zbekiston tabiatini, uning mehnatkash insonlarini shunday samimiyat bilan kuylaydiki, kitobxon shoirning kelib chiqishi boshqa eldan ekanligini mutlaqo unutadi. Uning «Kurash nega kerak?», «Kapitan», «Umr boricha...» kabi she‘rlarida inson ruhiyatining chuqur qatlamlari, erkka bo‘lgan tashnalik va ma‘naviy bukilmalik aks etgan.

3.2. Tarixiy dramaturgiyada milliy g‘oya: «Jaloliddin Manguberdi» va «Mirzo Ulug‘bek»

Shayxzodaning o‘zbek dramaturgiyasiga qo‘shgan eng yuksak hissasi bu uning tarixiy dramalaridir. 1944-yilda yozilgan «Jaloliddin Manguberdi» tragediyasi II Jahon urushi davrida xalqning vatanparvarlik ruhini ko‘tarishga xizmat qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan Sho‘rolar istibdodiga qarshi bilvosita norozilik ifodasi edi. Asarda mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi mardona kurashgan Jaloliddin obrazi orqali adib Vatan ozodligi har qanday shaxsiy manfaatlardan yuksak ekanligini ko‘rsatib berdi.

Adibning shoh esari hisoblangan «Mirzo Ulugʻbek» tragediyasi (1964) esa oʻzbek adabiyotida tarixiy-falsafiy dramaturqiyaning choʻqqisidir. Asarda buyuk astronom olim va hukmdor Mirzo Ulugʻbekning fojiali taqdiri, maʼrifat va jaholat oʻrtasidagi shafqatsiz kurash fonida yoritiladi. Shayxzoda Ulugʻbek timsolida maʼrifatparvarlik fojiasini, yaʼni oʻz davridan oʻzib ketgan daho insonning mutaassib muhit bilan toqashuvini mahorat bilan tasvirlaydi. Drama tili oʻta boy, aruz va barmoq vaznlari uygʻunlashgan, qahramonlar nutqi individual jamlangan monumental lirik-dramatik asardir.

4. MAQSUD SHAYXZODANING ILMIY-PEDAGOGIK VA TARJIMONLIK MEROSI

4.1. Navoiyshunoslik va adabiyotshunoslik tadqiqotlari

Maqsud Shayxzoda nafaqat buyuk shoir va dramaturg, balki teran fikrli adabiyotshunos olim edi. U uzoq yillar davomida Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida (hozirgi Oʻzbekiston Milliy pedagogika universiteti) professori sifatida faoliyat yuritib, yuzlab shogirdlarni tarbiyaladi. Uning adabiyotshunoslikdagi eng katta xizmati Alisher Navoiy merosini ilmiy tadqiq etish bilan bogʻliqdir.

Shayxzoda Navoiy poetikasi, uning gʻazaliyot yutuqlari va «Xamsa» dostonlarining badiiy xususiyatlarini chuqur tahlil qiluvchi oʻnlab fundamental ilmiy makolalar yozdi. Uning «Genial shoir» (1941), «Navoiyning poetik mahorati» kabi tadqiqotlari navoiyshunoslik fanida yangi sahifa ochdi. Shayxzoda Navoiy va Nizomiy Ganjaviy, Navoiy va Fuzuliy oʻrtasidagi adabiy aloqalarni qiyosiy-tarixiy usulda oʻrganib, turkiy va forsiy adabiyotlarning mushtarak ildizlarini ilmiy asoslab berdi.

4.2. Tarjimonlik mahorati va jahon adabiyoti koʻprigi

Shayxzoda oʻzbek tarjima maktabining asoschilaridan biridir. U jahon adabiyoti durdonalarini oʻzbek tiliga, oʻzbek adabiyoti namunalarini esa boshqa tillarga mahorat bilan oʻgirdi. Uning tarjimasida Uilyam Shekspirning «Hamlet», «Romeo va Julyetta», «Koriolan» tragik asarlari, A.S. Pushkinning «Yevgeniy Onegin» romani, M.Yu.

Lermontov she'rlari, shuningdek, Nizomiy Ganjaviy, Fuzuliy, Bayron va boshqa jahon klassiklarining asarlari o'zbek kitobxonlarining ma'naviy mulkiga aylandi.

Tarjimonlik faoliyatida Shayxzoda shunchaki matnni o'girish bilan cheklanmay, asl nusxaning ruhiyatini, ritmini va poetik jilolarini saqlab qolishga alohida e'tibor berdi. Uning «Hamlet» tarjimasi bugungi kunda ham o'zbek teatri va tarjimonlik san'atining yetuk namunasi sifatida e'tirof etiladi.

5. XULOSA VA TAVSIYALAR

Maqsud Shayxzoda hayoti va ijodiy yo'lini OAK standartlari hamda zamonaviy adabiyotshunoslik metodologiyasi asosida o'rganish natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Siyosiy ta'qib va surgun tufayli O'zbekistonga kelib qolgan Maqsud Shayxzoda o'zbek madaniy-adabiy muhitini yot emas, balki o'zining chinakam ma'naviy Vataniga aylantirdi. Adib taqdirida surgunlik ruhiy inqiroz emas, balki ijodiy yuksalish omili bo'lib xizmat qildi.
2. Shayxzoda o'zbek tilini mukammal egallab, uning poetik imkoniyatlarini yanada boyitdi. Uning lirikasi ikki qardosh xalq – ozarbayjon va o'zbek adabiy an'analariining noshird hamda o'zgacha sintezi natijasida vujudga keldi.
3. Adibning «Jaloliddin Manguberdi» va «Mirzo Ulug'bek» dramalari o'zbek tarixiy dramaturgiyasini yangi bosqichga ko'tardi. Asarlarda ilgari surilgan milliy erk, ma'rifatparvarlik va insonparvarlik g'oyalari bugungi mustaqillik davri g'oyalari bilan hamnafasdir.
4. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutidagi pedagogik va navoiyshunoslik faoliyati orqali Shayxzoda milliy adabiyotshunoslik va kadrlar tayyorlash ishiga munosib hissa qo'shdi.

5. Adibning tarjimonlik faoliyati o'zbek kitobxonini jahon dramaturgiyasi va poeziyasi durdonalari bilan tanishtirishda beqiyos ko'priq vazifasini o'tadi.

Ilmiy-amaliy tavsiyalar:

- Maqsud Shayxzodaning hali chop etilmagan yoki arxivlarda saqlanayotgan qo'lyozmalari hamda GULAG davridagi maktublarini to'liq to'plab, akademik nashrini amalga oshirish;
- O'zbekiston Milliy pedagogika universitetida Shayxzoda nomidagi ilmiy-tadqiqot markazi yoki muzey-xonani yanada boyitish;
- Adib tarjimonlik mahoratini oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida alohida maxsus kurs sifatida o'qitishni yo'lga qo'yish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. Shayxzoda M. Tanlangan asarlar. 6 jildlik. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1971–1975.
2. G'afurov I. Shayxzoda: Badiiy va ilmiy portret. – Toshkent: Fan, 1978.
3. Qahramonov K. XX asr o'zbek adabiyoti poetikasi va Shayxzoda fenomenologiyasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2012.
4. Yo'ldoshev Q. Yana yoniq she'riyat: Maqsud Shayxzoda lirikasi haqida o'ylar // O'zbek tili va adabiyoti. – 2018. – № 4. – B. 15–22.
5. Karimov N. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi (Qatag'on va surgun adabiyoti). – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
6. Rasulov A. Qardoshlik kuylari: Ozarbayjon va o'zbek adabiy aloqalari tarixi. – Boku: Elm, 2005.
7. O'zbekiston Oliy attestatsiya komissiyasi (OAK) dissertatsiyalar va ilmiy maqolalarni rasmiylashtirish bo'yicha yo'riqnomasi. – Toshkent, 2023.